

Milan Tvrđík

Franz Werfel a jeho vztah ke křesťanství a židovství

Franz Werfel and his Relationship Towards Christianity and Judaism

■ **Abstract:** Franz Werfel (1890–1945) is one of the most prominent Prague German authors not only for his outstanding lyrical, prose and dramatic works but also because of his essayistic deliberations on the development of mankind's morals in the 20th century. One of the cornerstones of a modern person's correct development is also his or her attitude towards religion. A member of the Prague Jewish elite, he did not choose the usual intellectual approach. He strived for understanding and "reconciliation" of Judaism with Catholic Christianity which he admired greatly for the redemptory sacrifice of the great Jewish prophet Jesus Christ. He searched for the causes of the restless uprootedness of modern man and thought that he found the answer lay in the loss of moral certainties and faith in God. He explains modern man's predicament in excellent essays *Realismus und Innerlichkeit* (Realism and Inwardness). By realism, he understands the attitudes of contemporary man; by inwardness, he means the overlap of said attitudes towards the metaphysical values that his period lacks. In *Können wir ohne Gottesglauben leben?* (Can we live without faith in God?) he asks himself a question whether the conviction of his contemporaries that the reality that surrounds us is a mere reflection of our sensual perception can hold water. This paper will try to display a complete picture of Werfel's effort to set morality right, the research of which has never been given enough space.

■ **Keywords:** Franz Werfel; Christianity; Judaism; religion; morality; realism; inwardness (Innerlichkeit); philosophy; theology

■ **Prof. PhDr. Milan Tvrđík, CSc.**, působí v Ústavu germánských studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, kde byl v letech 2000–2011 ředitelem. Věnuje se především historii německé, rakouské a švýcarské literatury, německé literatury v českých zemích a pražské židovské literatury (milan.tvrdik@ff.cuni.cz).

Již z básnické sbírky *Der Weltfreund* (Přítel světa) z roku 1911 prosvítá ústřední literární téma, kterému se pražský rodák Franz Werfel (1890–1945) celoživotně věnoval: „sbratření lidí, radostné i bolestné účastenství na stvoření, společná vina a nutnost smíření a oběti“.¹ Už i básně jako by vznikaly z klíčícího přesvědčení, že lidstvu nezbývá než uznat zjevení, řídit se podle něj v životě i všem svém konání, za což se sám všemi silami zasazoval. Přitom uznával, že zjevení je jen tehdy věrohodné, pokud zasáhne čistého člověka, proto se ho snaží ve svém díle stvořit a předat čtenáři. Odvážný počin v době, která ze všech sil proti takovému obrazu vystupovala, jednak materialistickým světovým názorem, jednak nacionalistickými až šovinistickými výstřednostmi. Franz Werfel nebyl ve svých snahách kolem roku 1910 osamocen. Patřil k revoltující mládeži, odmítající svět svých otců v naději, že se úzkostným výkřikem zbaví bolesti a běd, které na ni naložil nespravedlivý a nenáviděný svět otců a pod kterými trpěla. Tato generace, kterou literární historie nazývá expresionisty, věřila ve svou prorockou roli, zvěstovala sbratření všech lidí a stoupala až do nadoblačných sfér, aby objevila výše i hlubiny lidství, často v téměř nesnesitelném patosu:

¹ Annemarie VON PUTTKAMER, *Franz Werfel*, in: Otto Mann (ed.), *Christliche Dichter im 20. Jahrhundert. Beiträge zur europäischen Literatur*, Bern – München 1968, s. 360 – 370, zde s. 360.

„Mé jediné přání je být s tebou, čtenáři, příbuzný!
 Ať jsi černoch či akrobat, nebo ať se ti ještě u matky předobře spí,
 Ať tvá dívčí píseň zní přes dvůr, ať řídíš vor při slunce západu,
 Ať jsi voják či aviatik, který má vytrvalost i odvahu.“²

volá Werfel a zvolání končí povzdechem:

„Ó kéž by se to jednou mohlo stát
 A padli jsme si do náruče, bratře.“³

Všech 63 básní této sbírky prostupuje touha po kosmickém sbratření, podobná touze Werfelových uměleckých souputníků. Existovala řada metafor a symbolů, především z oblasti náboženství a teologie, která tuto touhu po vykoupení člověka pomáhala tvůrcům vyjádřit. Tady hraničí tvůrčí síla umělce s tvůrčí silou Boží a vyžaduje jasný světový názor. Pokud není ještě k dispozici, pak je vyžadováno klopotné potýkání s vývojovým procesem lidstva. Jak vyřešit otázku vykoupení smrtí nebo vztahu otce a syna (i v metafyzické náboženské rovině), se expresionisté nedokázali shodnout.

Vzývání smrti jako vykoupení z pozemských běd, možná jako nezbytný mezičlánek „mezi nahoře a dole“ nelze u Werfela chápat jako pouhé rozplynutí lidského bytí v kosmické nicotě, což je často výsledek uměleckých snah jeho generačních kolegů, spíše jako „proměnu materiálního v duchovní, pomíjivého ve věčné“, jak podotýká Puttkamer,⁴ jako „nejsladší plod těhotné země“,⁵ jak říká sám Werfel v *Ódě na smrt*. „Mnoho znamená být člověkem, už jen proto, že na světě je smrt“, veršuje Werfel na počátku první světové války a pokračuje: „Nejsladším ze všech sladkých slov však je nesmrtelnost!“⁶

Třemi expresionistickými sbírkami (*Přítel světa*, vyšla 1911; *Jsme*, 1913; *Vzájemně*, 1915) si Werfel vydobyl pozici mluvčího a duchovního vůdce své generace. Téměř existenciální prožitek bídy světa prohloubil touhu po novém světovém řádu, po nových mezilidských vztazích, po novém poměřování mezi člověkem a Bohem. V této souvislosti se objevuje i vztah mezigenerační, mezi otcem a synem, v jehož počátcích i u Werfela zaznívá vzdorovitý, ba na smrt nenávislný tón vůči otci:

„Slova, která řeknou v chladném vzteku,
 Jsou jen zbraně nepřátelských věků,
 popelavá tříšť.

Čeká syn, kdy smrt už zvedne dýku.
 Stařec po mně šlehne: následníku!

² Franz WERFEL, *Čtenáři*, in: Týž, *V domě dětství*, Praha 1990, s. 28 (překlad Hana Žantovská).

³ F. WERFEL, *Čtenáři*, s. 28.

⁴ A. VON PUTTKAMER, *Franz Werfel*, s. 360.

⁵ F. WERFEL, *Todes-Ode*, in: *Gedichte (Der Weltfreund, Wir sind, Einander, Der Gerichtstag, Beschwörungen, Neue Gedichte)*, Berlin - Wien - Leipzig 1927, s. 77 (překlad Milan Tvrđík).

⁶ F. WERFEL, *Einander*, in: *Gedichte (Der Weltfreund, Wir sind, Einander, Der Gerichtstag, Beschwörungen, Neue Gedichte)*, s. 177 (překlad Milan Tvrđík).

Až se propast zachvěje. Náhle vězí v zdivočelé ruce
Zbraň – kdo bude této vraždy strůjce?
Pozdě, pozdě je.⁷

Báseň nakonec končí gestem smíření, vzpomínkou na nesmazatelné společné prožitky:

„A přec někdy večer, navzdor tomu,
U stolu se snese pokoj domu,
Rozbroj krotí magicky.
Neubráníme své pevné hráze,
Cítíme, jak stejná krev nás váže,
Jak se slza dere pod víčky.“⁸

Werfel tu pozvedá tradiční motiv otce a syna, jak expresionisty býval obvykle využíván, na vyšší, metafyzickou rovinu. Místo revolučního odmítnutí zbankrotovaného světa otců tu náhle slyšíme tiché tóny skryté touhy po dávném řádu, po Bohu, za jehož nepřítomnost ve světě, z něž byl vyhnán, platí lidstvo rozpadem tradičních hodnot. Tady cítím počátky dalších Werfelových tvůrčích etap, jeho stanovisek k běhu lidských dějin, k nimž se dostanu za okamžik. Neklidné srdce, které se odvrátilo od Božího míru, je nespokojené a jeho nespokojenost je znakem moderní doby, domníval se Werfel s odvoláním na slavnou větu z *Vyznání sv. Augustina*: „Stvořil jsi nás pro sebe a nepokojné jest srdce naše, dokud nespočine v tobě.“⁹

Franz Werfel pocházel z liberální pražské židovské rodiny a pustil se, jak je z dosud řečeného patrné, pro svou společenskou vrstvu na nikoli obvyklou intelektuální cestu. Vyšel z židovství, které nikdy nepopíral, a přibližoval se ke křesťanství, které mu splývalo s katolicismem, v němž hledal stopy po zděděné víře předků a obdivoval vykupitelskou oběť Ježíše z Nazaretu, „Krista jako daru Izraele lidstvu“, jak zní titul jednoho jeho eseje. Jistě to nebyly jen biograficky motivované pohnutky, které ho vyslaly na cestu hledání. Jiná mohla být veledůležitá: vliv jeho rodného města. Atmosféru Prahy, v níž Werfel vyrůstal, popsal velmi přesvědčivě Johannes Urzidil: „Praha nebyla pohodová, jak se tvrdívalo o Vídni, a nebyla ani odvázaná jako Berlín. Praha byla vážná a bojovná, prastarý počátek náboženských sporů, konfliktů svědomí i rebelií proti takovým autoritám jako byli papež a císař. Toto vědomí jejího charakteru určovalo étos jejích spisovatelů, ať to byli Češi nebo Němci, křesťané nebo židé.“¹⁰

Vážnost Prahy, vnímaná o to tísnivěji, jak se v 19. a počátkem 20. století zostřoval národnostní česko-německý konflikt, jistě zapůsobila i na Werfelův zájem o osud obyvatel tohoto města, který později posunul do obecné roviny. Jak vypadala Praha

⁷ F. WERFEL, *Otec a syn*, in: V domě dětství, s. 33 (překlad Hana Žantovská).

⁸ *Tamtéž*, s. 34.

⁹ Aurelius AUGUSTINUS, *Bekenntnisse*, Leipzig 1984, s. 11 (překlad podle známého českého úzu Milan Tvrđík).

¹⁰ V přednášce „O živém podílu židovské Prahy na novější německé literatuře“, kterou proslavil 1. listopadu 1967 v Institutu Leo Baecka v New Yorku, viz Johannes URZIDIL, *Der lebendige Anteil des jüdischen Prag an der neueren deutschen Literatur*, Bulletin des Leo Baeck-Institutes 10, Tel Aviv 1967, č. 40, s. 276–297, zde s. 281 (překlad Milan Tvrđík).

doby Werfelovy? O kacířské, nebezpečné, husitsko-utrakvistické tváři města, jaká na nás shlíží z pozadí Urzidilova vyjádření, nemohlo být, alespoň zvnějšku, ani řeči. Tvář města, ať působila tísnivě či vyzývavě, byla katolická a židovská. Za svou jedinečnou krásu vděčí Praha vítěznému tažení katolické protireformace v 17. a 18. století. Byl to umučený Boží Syn, kterého mohl v Praze v nejrůznějších uměleckých variacích potkávat na každém kroku, nebo to byla vroucí tradiční víra Česky z převážně katolického venkova, jimiž se senzitivní mladík cítil být přitahován ke katolickému ritu a katolické víře? Nebo to bylo dlouholeté studium filosofie dějin a církevních dějin, které ho ovlivnilo? Už v roce 1916 Werfel ke křesťanství zaujal postoj v eseji *Křesťanské poselství*, tehdy ještě ve smyslu kosmologických myšlenek: člověk dosahuje svatosti v „societas Dei“ v obecně náboženském spíše než přísně křesťanském smyslu. Nicméně stopy svatého Augustina jsou i ve zevšeobecňujících formulacích více než patrné. Werfel musel prošlapat cestu od Plótína, církevních otců a gnostiků přes kabalou, Pascala, Bergsona až k náboženským excentrikům nejnovější doby, než se dobral základních obrysů svého zvolna zrajícího světového názoru. Prorocký duch starých spisů, role zprostředkovatele, kterou na sebe vzal, a povolání k osobnímu vykoupení každého jednotlivce spoluurčují i nadále jeho tvorbu.

Je nesporné, že od spisovatelských počátků před sebou máme Werfela jako „homo religiosus“, jako člověka a autora, který si svůj postoj vybojovává neutuchajícím zápasením se sebou samým, se svým vlastním Já. Jeho díla posledních válečných a prvních poválečných let jsou výrazem neúnavného hledání smyslu vlastního života. Konflikt otce a syna, který Hasenclever, Kornfeld nebo Bronnen dovedli až k nejzazší hranici, nabývá u Werfela, jak jsem uvedl výše, rysy ostýchavé, nepřiznané lásky, kterou v pozdějších dílech stupňuje až k alegorii. Stojí-li na počátku ještě expresionistická novela *Nikoli vrah, zavražděný je vinen*, pne se oblouk přes *Smrt maloměšťáka*, *Barbaru neboli zbožnost*, *Sourozence neapolské* až ke *Čtyřiceti dnům a Hvězdě nenarozených*.

Jen v náznacích se pokusím zmapovat toto mocné nábožensko-teologické téma, které nám Werfelovo dílo nabízí. V eseji „Dar Izraele lidstvu“ je jako nejdůležitější dar na prvním místě zmíněn Ježíš Kristus, který předběhl všechny dřívější důležité židovské proroky nebo zvěstovatele Božího slova, jak je označuje sám Werfel. Křesťanský Kristus Werfela přitahoval. Werfelův dřívější náboženský, nicméně na konfese se nevázející světový názor, se proměňuje v názor konfesní, vztažený ke Kristu. „Každá oběť Zákona je již zbytečná, protože byl obětován Boží Syn“, říká Šimon Petr, první následovník Kristův, Jakubovi v dramatu *Pavel mezi Židy* (1926) a závěrem nad Gamalielovou mrtvolou zvěstuje: „Padl poslední spravedlivý! Nastupuje vláda Antikrista! Všechna zaslíbení se naplnila! [...] Hodina Krista udeřila!“¹¹ O tři roky později se v románu *Barbara neboli zbožnost* objevuje postava nepokřtěného, ale v katolické dogmatice zběhlého Žida Alfreda Engländera, který věří v Krista. Inteligentnímu Alfredovi staví Werfel v románu do protikladu zbožnou Barbaru, o jejíž víře se praví: „Barbařina duše spočívala v náboženství naprosto přirozeně, jako se lesní zvíře nebo pták v povětří přirozeně pohybují ve svém živlu. Jako jsou tato stvoření blízko přírodě způsobem, který člověk nechápe,

¹¹ F. WERFEL, *Paulus unter den Juden. Dramatische Legende*, Berlin - Wien - Leipzig 1926, s. 176, 180 (překlad Milan Tvrdlík).

tak byla Barbara blízko Bohu.¹² Taková blízkost Bohu „se jevila v hlubokém, pravidelném klidu, jakým byl celý Barbařin život“.¹³ Takový klid hledal Werfel, takový klid chyběl Engländerovi přes všechno neúnavné hledání.

Rozdíl mezi zklidněným člověkem, zakotveným v Božím řádu, a neklidným vykořeněncem považoval Werfel za zásadní natolik, že se ve svých esejích začal zabývat úvahami o stavu soudobého lidstva a o nezbytnosti víry v Boha.

6. května 1931 pronesl básník v tomto smyslu přednášku ve vídeňském spolku *Kulturbund*, která vyšla tiskem s titulem „Realismus a niternost“ (*Realismus und Innerlichkeit*). Pátral v ní po historických kořenech realismu, jímž ovšem nemyslel výhradně literární směr, ale životní způsob sekularizované společnosti, který jako realismus označil. Zároveň zpochybnil přiměřenost tohoto výrazu pro moderní sekularizovanou dobu v podobě, jak se etablovala v posledních desetiletích. Realismus chápe jako „vztah člověka k věcem života, vztah k přírodě bez jakýchkoli předsudků, nezkalený náboženskou, politickou či jinou abstrakcí“.¹⁴ Literární vyvrcholení realismu klade do 19. století, kdy vznikala velká díla francouzského a ruského realismu, která vyzdvihuje. Modernímu realismu své doby upírá jeho původní základní kvalitu, spočívající v zachycení základního životního pocitu. Modernímu realismu totiž podle Werfela chybí duchovní rozměr, schopnost ponořit se do lidského nitra. Pro nový životní pocit a jeho obraz v moderní literatuře razí dokonce nový termín – „radikální realismus“. Definuje ho jako nadřazený pojem, rozpadající se do několika závislých pojmů – historického materialismu, biologismu, pragmatismu, pozitivismu či ekonomismu. Těmto duchovním směrům, zaměřeným na kvantifikaci a kvalifikaci, pak podle něj chybí duchovní náboj. Přestárlá metafyzická evropská kultura pak v radikálním realismu čeká na vysvobozující smrtelnou ránu. Radikálně-realistický životní pocit rozvíjejí v moderní době hlavně americká a ruská (sovětská) kultura, které jsou původně evropského původu. Obě ovšem postrádají vnitřní rozměr lidské bytosti. Americký behaviorismus touží vyrobit člověka jako produkt funkcí a reakcí, jejichž kontaminací vznikne vyžadovaný vzor moderního úspěšného a nepříliš přemýšlejšího Američana. Ruský příklad je pro duševní vývoj člověka ještě nebezpečnější. Ortodoxní marxistický dogmatismus stalinského ražení považuje člověka výlučně za produkt ekonomického dynamismu; niterný život je v něm pouhým odpadem hospodářských procesů.

Modernímu člověku přiblížil radikální realismus pouze lidské tělo. Celý moderní humbuk kolem vlastní tělesnosti je pouhým vyplňováním hrozící „hrůzy z prázdnoty“, šířící se světem bez ducha. Radikální realismus není směřování, to je ideologie zaměřená proti duchovnu v člověku. Prvotní příčina je metafyzická, učinit pozemské lidské bytí autonomní vůči Bohu, druhá pak historická, mající svůj původ v pocitech méněcennosti národů, společností nebo vrstev, které v určitých obdobích lidských dějin zvíťazily nad kmeny, které je kulturně převyšovaly. Z toho plyne, že radikální realismus vystupuje v dějinách do popředí v období výrazných sociálních a národnostních proměn. Vítězem posledních velkých sociálních zvrátů byl opovrhovaný člověk, v kapitalistické revoluci zdatný obchodník nebo řemeslník, jehož cílem bylo vydělat co nejvíc peněz.

¹² F. WERFEL, *Barbara oder die Frömmigkeit*, Frankfurt am Main 1988, s. 28 (překlad Milan Tvrđík).

¹³ F. WERFEL, *Barbara*, s. 29.

¹⁴ F. WERFEL, *Realismus und Innerlichkeit*, in: „Leben heißt, sich mitteilen“. Betrachtungen, Reden, Aphorismen, Frankfurt am Main 1992, s. 79 (překlad Milan Tvrđík).

V *Barbaře neboli zbožnosti se Engländer* v rozhovoru s Ferdinandem rozhořčuje nad zrodem kapitalismu: „Tihle Angličani a samozřejmě to jejich americké potomstvo! To Viclef nebo nějaký jiný kacír stál u zrodu. Začalo to popřením svátostí, a čím to skončí? Metafyzikou splachování!“¹⁵

Ideál lidstva, jak ho položil středověk, hrdinnou rytířskost a asketickou náboženskost, se s novými vítěznými třídami mívá, protože mu nedorostly. Nová duchovně vyprázdněná společnost si musela vytvořit nový ideál, práci. Jejím základem je samospasitelná výkonnost, ovládají několik posledních století. Moderní společnost tak podle Werfela vyměnila duchovní zaměření evropského myšlení za přízemní realitu obchodníků a průmyslových společností. A to je zlem moderní doby. Člověk není výlučně racionální tvor, spoléhá, možná častěji, na estetiku, čímž chce říci, že člověk jedná podle pokynů svého nitra, své duše. Proto zákonitě dochází k rozporům mezi každodenním konáním jedince, které vyplývá z reálného smýšlení, a zasutým duchovním smýšlením lidského nitra. A jak se zdá, tento konflikt se prohlubuje deklarovaným ateismem liberálního měšťanstva a stále četnějšího proletariátu, který si osvojili vůdci liberalismu a materialismu. Z takové situace ovšem není východiska. „Radikální realismus a technika, otec a matka proletarizace společnosti a trvalé hospodářské katastrofy, musejí své dílo dokončit“;¹⁶ teprve pak přijde nová duchovní revoluce, která niternost protlačí do popředí. Werfelovy závěry jsou svým způsobem prorocké, v lecčems jim současné myšlení dává za pravdu. Současné bohatství vydobyté „neomezenými technickými možnostmi“ promrhává bohatší část světa sobecky a bez rozvahy. Jiná teritoria rapidně chudnou a propadají fundamentalismu, moderní člověk přestává jednat.

Východisko a záchranu viděl Werfel v návratu k ideálním, věčným hodnotám lidského života formulovaných řádem stvoření. Jen tak je možné vyvést člověka radikálního realismu z „naturálního nihilismu“, jak nazval jeho ideologii a za jehož ztělesnění považoval velkoměstského člověka.

Víra v nic je důsledkem pozvolného uvolňování člověka z jeho metafyzické závislosti. Překotný technický pokrok a rozvoj přírodních věd dovedly člověka k falešnému přesvědčení, že už vyřešil všechny záhady světa a on sám je pánem všeho stvoření. Takový egocentrismus však neslibuje žádnou budoucnost, protože postrádá lásku k bližnímu a vůli k oběti. Těch může dosáhnout pouze tehdy, jakmile si uvědomí vlastní smysl svého života, rozpomene se na vyšší ideály a navrátí se k víře v Boha. Celé Werfelovo dílo je svědectvím neustálého hledání Boha v dnešním sekulárním světě. Právě v tomto období píše své opus magnum, román *Čtyřicet dnů*, které jsou v jistém smyslu literární variantou jeho tehdejších esejistických úvah. Tragický příběh vyvraždění Arménů Turky vystavěl na pozadí biblického podání o útěku Izraele z Egypta pod vedením vůdce, hotového k obětování sebe sama. Gabriel Bagradian je Mojžíš a Bůh v jednom, který tu není pro sebe, ale pro druhé. Werfel přidal Bagradianovi ještě jednu roli, totiž roli obětovaného syna, který souhlasí s obětí a svou smrtí zachrání lid. Odkazy na Starý i Nový zákon (čtyřicet dní obléhání odpovídá čtyřiceti letům putování Izraele pouští, čtyřiceti dnům, které Mojžíš strávil postem na Sinaji, ale i čtyřiceti dnům, které v poušti prožil Ježíš, než se vydal veřejně působit) je tento román moderní parabolou.

¹⁵ F. WERFEL, *Barbara*, s. 110.

¹⁶ F. WERFEL, *Realismus*, s. 97.

Takové ideály ovšem moderní sebestředný nihilista vůbec nemá, proto si musí vytvořit nějakou náhradu. Náhražka víry ve 20. století má dvě podoby: socialismus a nacionalismus. Oba jsou náhražkami náboženství, oba se pokoušejí o překonání absolutní nicotnosti a bezmoci jedince. Oba v sobě tají nebezpečí. Socialismus i nacionalismus jsou náhradní božstva, jimž se všechno musí podřídít. Socialismus si svého bůžka stvořil ideologizací ekonomismu. Racionální argumentací vyžaduje od svých stoupenců víru v jakési království Boží na zemi, které nazývá beztřídní společností a které se velmi blíží křesťanskému chiliasmu. Pro její vybudování vypracovává zákonitosti, ne nepodobné křesťanským dogmatům: Vykupitele nahradil proletariát, vykoupení z dědičného hříchu nahradilo osvobození člověka z útlaku hmoty, kterého bude dosaženo vyrovnáním produkce a spotřeby materiálních statků pomocí plánovaného hospodářství. Že takový experiment ztroskotá na podcenění nevypočitatelných individuálních vlastností, na nahrazení náboženského mravního rozměru svévolí, násilím a hrozbami, Werfel pouze tušil. Socialismus považoval za prvotní křesťanskou herezi, zahalenou do hávu primitivního ekonomismu.

Kořeny nacionalismu vězí v pohanském dávnověku. Srovnával-li Werfel socialismus s prvotní křesťanskou herezí, kořeny rasového nacionalistického šílenství spatřoval v pohanském germánství. Nacionalismus plodí kolektivní pýchu a touhu masy po činu. Nacionálně uvažující masa je navíc spojena pokrevním příbuzenstvím, čímž se pro všechny mimo ni samu stává ještě nebezpečnější. Navíc nacionalismus umožňuje svým vyznavačům identifikaci se slavnými činy a vítězstvími svého národa, aniž by sami hnuli prstem. Zásluhy předků, nikoli jejich prohry, jsou levnou slávou zaslepených nacionalistů.

Jak zabránit šíření takových falešných ideálů, ptá se Werfel a vyzývá evropskou kulturu, která v tak obrovském měřítku ovlivnila světové dění, aby se obrátila ke svým kořenům. K oněm kořenům, ze kterých před dvěma tisíciletími v symbióze s nejlepšími tradicemi židovství a antiky vzešlo křesťanství. Werfel se k těmto kořenům hlásil celým svým dílem. Nepřestával usilovat o židovsko-křesťanskou symbiózu. Jakkoli v posledních jeho dílech katolický obsah převažuje, nikdy nezradil své židovské kořeny: „I pro Žida, který považuje Ježíše Krista za opravdového zjeveného mesiáše a dokonce za Božího Syna, není křest a konverze přiměřená. Žid zaujímá zásadně odlišný postoj ke Kristově události než ostatní ‚národy‘, tj. pokřesťanštění pohané. Náleží zcela jinému řádu než oni. Žid není ‚vyléčitelný‘ křtem nebo vírou.“¹⁷

¹⁷ F. WERFEL, *Von Christus und Israel*, in: „Leben heißt, sich mitteilen“, s. 234 (překlad Milan Tvrđík).